

MAGDALENA GÓRECKA

(UNIwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie)

PRZESZŁOŚĆ IDEOLOGICZNIE ZAPROJEKTOWANA.
HISTORIE ALTERNATYWNE W SŁUŻBIE
PRAWICOWEJ UTOPII

STRESZCZENIE

Artykuł jest próbą wpisania powieści z gatunku historii alternatywnej w ramy szeroko pojętej wyobraźni utopijnej. Kluczem do interpretacji historii alternatywnej wydaje się identyfikacja strategii ujawniających powinowactwo z science fiction i utopią: koncepty ontologiczne i epistemologiczne, podobieństwa strukturalne, forsowane koncepcje polityczne i historiozoficzne. Psychologia wytwarzania utopii, skupiona na zbiorowych pragnieniach, bliska jest psychologii tworzenia historii alternatywnej, ujawniającej mechanizmy pamięci zbiorowej. Na przykładzie kilku utworów ukazane zostało współgranie impulsu utopijnego z innymi formami wyobraźni społecznej (jak mity narodowe, mity historyczne, ideologia, pamięć zbiorowa).

SŁOWA KLUCZOWE

historia alternatywna, utopia, mit, pamięć zbiorowa, ideologia

INFORMACJE O AUTORCE

Magdalena Górecka
Zakład Literatury Współczesnej
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
e-mail: magda_goreck@wp.pl

W obliczu nierozwiązywalnych sporów definicyjnych i różnorodności zjawisk utożsamianych z pojęciem utopii Bronisław Baczko proponuje rozszerzenie tej kategorii o „tereny nieznanne”:

W rzeczy samej bowiem utopie stanowią tylko jedną z wielu form określających strukturę wyobraźni społecznej i nigdy nie funkcjonują w oderwaniu od pozostałych form. Ujmując problem w tej perspektywie, szczególną wagę należałoby przypisać zbadaniu *ruchomych granic utopii*, zjawisk hybrydalnych, mieszanych, interakcji i osmozy między różnymi formami strukturacji wyobrażeń społecznych, zjawisk zmiany paradygmatów dyskursu itp.¹

Celem niniejszego artykułu jest próba wpisania w ramy tak pojętej wyobraźni utopijnej powieści z gatunku historii alternatywnej². Należy od razu dopowiedzieć, że łączymy tu ujęcie literaturoznawcze (utopia jako gatunek bądź utwór literacki) z perspektywą historii idei. Interesuje nas bowiem podejście kulturowe, wskazujące na interakcje między rzeczywistością społeczno-kulturową i wytwarzanymi przez nią dyskursami a tendencjami obecnymi w literaturze danego okresu.

Ciekawy może wydawać się fakt, że w Polsce geneza i uwarunkowania historyczno-polityczne historii alternatywnych zbiegają się z przemianami świadomości utopijnej. Jak twierdzi Przemysław Czapliński, wraz z przełomem 1989 roku wkroczyliśmy w okres postutopijny. Dyskredytacja komunizmu – ostatniej zrealizowanej utopii – pociągnęła za sobą nieufność wobec wszelkich projektów „lepszego jutra” i spowodowała zmarginalizowanie tego wątku w literaturze najnowszej³. Jednocześnie ów moment historycznego zwrotu stał się markerem nowego zjawiska literackiego – od lat dziewięćdziesiątych, z wieloletnim opóźnieniem w stosunku do literatury światowej, następuje

¹ B. Baczko, *Wyobrażenia społeczne. Szkice o nadziei i pamięci zbiorowej*, Warszawa 1994, s. 102.

² Oczywiście należy zaznaczyć, że nie wszystkie utwory z gatunku historii alternatywnej dają się wpisać w model utopii, pokazujemy jedynie najbardziej wyraziste przejawy tej tendencji na reprezentatywnych przykładach.

³ „[...] nie sposób w Polsce dać pozytywnej wizji lewicowej nie narażając się na śmieszność” – J. Dukaj, *Wyobraźnia po prawej stronie*, [online] http://ksiazki.wp.pl/page,4,titul,Wyobraznia-po-prawej-stronie-czesc-pierwsza,wid,11169_felieton.html [dostęp: 25.11.2013]; „[...] społeczeństwa postkomunistyczne wkroczyły w nowy okres ze zdewastowaną świadomością utopijną” – P. Czapliński, *Szczątki utopii. Późna nowoczesność i wymyślanie przyszłości*, [w:] *Nowe dwudziestolecie (1989–2009). Rozpoznania, hierarchie, perspektywy*, red. H. Gosk, Warszawa 2010.

na gruncie polskim rozkwit historii alternatywnych⁴. Ten nurt fantastyki skupiony na eksploracji przeszłości, mający związki z postmodernistyczną *science fiction*, którą cechuje neokonserwatywna nostalgia i „głód historycznych wizji”⁵, można uznać za specyficzną odmianę współczesnej utopii.

Wspólnym mianownikiem, swego rodzaju „brakującym ogniwem” pojęciowym między utopią a historią alternatywną jest uchronia – termin będący francuskim odpowiednikiem historii alternatywnej, a jednocześnie tytuł jednej z pierwszych prac konfraktycznych autorstwa Charles’a Renouviera z 1876 roku. Renouvier zatytułował swój tekst następująco: „Uchronia (utopia w historii): Historyczno-apokryficzny esej o rozwoju europejskiej cywilizacji, którego nie było, ale który mógłby być”⁶. Esaj prezentuje wersję historii, w której na skutek pewnych zdarzeń w czasach Marka Aureliusza chrześcijaństwo nie rozwija się na zachodzie Europy. Zakorzenia się tylko na Wschodzie, gdy tymczasem Zachód przez tysiąc lat pozostaje w orbicie wpływów kultury klasycznej. Praca, będąca najpewniej wyrazem liberalnych i antykościelnych poglądów samego autora⁷, miała swe źródło w projekcie ideologicznym i odwoływała się do konstruktów utopii, co daje asumpt do szukania źródeł twórczości konfraktycznej w myśli utopijnej.

⁴ Właściwy rozwój gatunku historii alternatywnej na gruncie polskiej literatury przypada mniej więcej na ostatnie dwie dekady. Można tu wymienić między innymi: M. Lepianka, *I w następnym dniu*, Warszawa 1996; J. Dukaj, *Xavras Wyzryn*, Warszawa 1997; M. S. Huberath, *Druga podobizna w alabastrze*, Poznań 1997; M. Wolski, *Alterland*, Warszawa 2005; D. Spychalski, *Krzyżacki poker*, Lublin 2005; M. Mortka, *Ragnarok 1940*, Lublin 2007; J. Dukaj, *Lód*, Kraków 2007; K. Piskorski, *Zadra*, Warszawa 2008; M. Parowski, *Burza. Ucieczka z Warszawy '40*, Warszawa 2010; M. Wolski, *Wallenrod*, Warszawa 2010; Sz. Twardoch, *Wieczny Grunwald. Powieść z za końca czasów*, Warszawa 2010; M. Wolski, *Jedna przegrana bitwa*, Warszawa 2010; J. Ingot, *Quietus*, Warszawa 2010; Ł. Orbitowski, *Widma*, Kraków 2012; M. Wolski, *Mocarstwo*. Poznań 2012; A. Przechrta, *Gambit Wielopolskiego*, Warszawa 2013; K. T. Lewandowski, *Orzeł bielszy niż gołębnica*, Warszawa 2013.

⁵ F. Jameson, *Archeologie przyszłości. Pragnienie zwane utopią i inne fantazje naukowe*, tłum. M. Płaza, M. Frankiewicz, A. Miszk, Kraków 2011, s. 72.

⁶ Ch. Renouvier, *Uchronie (l'utopie dans l'histoire): Esquisse historique apocryphe du developpement de la civilisation europeene tel qu'il n'a pas ete, tel qu'il aurait pu etre*, Paris 1876.

⁷ Zob. N. Ferguson, *Virtual History: Towards a 'chaotic' theory of the past*, [w:] *Virtual History*, ed. N. Ferguson, London 2011.

Historia alternatywna stanowi gatunek hybrydyczny, w którym spotykają się proza historyczna i fantastyczna. Bodaj wszyscy badacze są zgodni co do tego, że historie alternatywne stanowią podgatunek fantastyki⁸. Karen Hellekson argumentuje to w ten sposób, że wspólnym konstruktem myślowym dla *science fiction*, fantasy, realizmu magicznego oraz historii alternatywnych jest problem świata, który „byłby w jakiś sposób inny”⁹, a historia alternatywna jako opowieść spekulatywna jest esencją *science fiction*¹⁰. Co więcej, historia alternatywna używa historii jako narzędzia „poznawczego uniezwyklenia” (za Darco Suvinem), chwytu konstytutywnego dla fantastyki w ogóle. Z kolei teoretycy *science fiction* uważają przedmiot swoich badań za nierozdzielnie związany z myśleniem historycznym – s.f. implikuje wyczuwanie historii i jej możliwości, wprowadza zmiany w proces historii społecznej, posługuje się regułami rzeczywistości historycznej i spekuluje nad ich naturą¹¹.

Definicja historii alternatywnej pojawia się w kompendiach literatury fantastycznej, na przykład w *Encyclopedia of Science Fiction*: „jest to opowieść o świecie, który mógłby powstać w konsekwencji jakiejś hipotetycznej alteracji historii”¹². Geoffrey Winthrop-Young także wywodzi historie alternatywne z fantastyki, jednak wskazuje na znaczącą ewolucję środków i strategii, która spowodowała wyodrębnienie się gatunku, a także jego zbliżenie do historiografii. U źródeł historii alternatywnych tkwi zapożyczenie dwóch toposów z literatury *science fiction*: wehikułu czasu (podróży w czasie) oraz światów równoległych. W latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku elementy fantastyki (jak również rekwizyty powieści przygodowej) zostają wykorzystane i zrefunkcjonalizowane „poprzez zaszczepienie ich w odrobienie historycznej konkretności”¹³. Wówczas pojawia się kluczowy dla historii alternatywnych koncept rozwidlenia ścieżek rozwoju historii. W kolejnych utworach następuje przesunięcie akcentu z wynalazku

⁸ Zob. D. Suvin, *Victorian Science Fiction: The Rise of the Alternative History Sub-Genre*, „Science Fiction Studies” 1983, Vol. 10; K. Hellekson, *The Alternate History: Refiguring Historical Time*, Kent 2001.

⁹ K. Hellekson, wyd. cyt., s. 3.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Tamże, s. 4.

¹² B. Stableford, *Alternate Worlds*, [w:] *Encyclopedia of Science Fiction*, ed. J. Clute and P. Nicholls, New York 1993.

¹³ G. Winthrop-Young, *Fallacies and Thresholds: Notes on the Early Evolution of Alternate History*, „Historical Social Research” 2009, Vol. 34, No. 2, s. 110.

na refleksję o możliwościach zmiany historii i ich konsekwencjach, a ostatni próg ewolucyjny gatunku wiąże się z całkowitą rezygnacją z fantastycznych motywów – historia zmienia się „sama z siebie”. Historie alternatywne zaczynają korzystać z historiografii w celu uwiarygodnienia prezentowanych scenariuszy, podobnie jak *science fiction* korzysta z teorii naukowych. Dochodzi do zbliżenia literackich allohistorii z naukową eseistyką kontrfaktyczną, wzajemnego oddziaływania i determinowania¹⁴.

W wielu przypadkach kluczem do interpretacji historii alternatywnych okazuje się identyfikacja strategii ujawniających powinowactwo z *science fiction* i utopią: koncepty ontologiczne (świat alternatywny) i epistemologiczne (poznanie rzeczywistości poprzez eksplorowanie świata alternatywnego), podobieństwa strukturalne, forsowane koncepcje polityczne i historiozoficzne. Psychologia wytwarzania utopii, skupiona na wizjach spełniania historycznych i zbiorowych życzeń¹⁵, bliska jest psychologii tworzenia historii alternatywnych, ujawniających mechanizmy pamięci i wyobraźni zbiorowej¹⁶.

Gavriel Rosenfeld przekonuje, że historie alternatywne są zjawiskiem o unikalnej zdolności do spostrzegania dynamiki pamięci¹⁷. W pracy *The World Hitler Never Made: Alternate History and The Memory of Nazism* historyk poddał analizie około setki różnych realizacji gatunku powstałych na przestrzeni kilku dekad, traktując je jak papierek lakmusowy przemian pamięci o nazizmie w świadomości zachodniej. Badacz uważa, że historie alternatywne traktują przeszłość w sposób instrumentalny – używają jej do komentowania teraźniejszości, odzwierciedlając tym samym współczesne nadzieje i obawy. Stąd częste projektowanie scenariuszy na kształt fantazji i koszmaru. Ukazywanie alternatywnej historii w kategoriach optymistycznej fantazji wyraża niezadowolenie z rzeczywistego przebiegu zdarzeń i aktualnego obrazu świata. Z kolei historie alternatywne na wzór koszmaru legitymizują prawdziwy kształt dziejów, którego efektem jest świat, jaki znamy¹⁸. Powieściowymi wizjami przeważnie rządzi więc formuła świata najlepszego/najgorszego z możliwych, co zbliża je do układu

¹⁴ Tamże, s. 99–117.

¹⁵ Zob. F. Jameson, wyd. cyt., s. XIV.

¹⁶ Zob. G. Rosenfeld, *The World Hitler Never Made. Alternate History and The Memory of Nazism*, New York 2011.

¹⁷ Tamże, s. 4.

¹⁸ Tamże, s. 11.

opozycji utopii i dystopii¹⁹. Z badań Rosenfelda wynika pośrednio, iż gatunek historii alternatywnej posiada nieredukowalny polityczny wymiar. Utwory te ujawniają bowiem zaangażowanie w określone dyskursy pamięci oraz chęć kształtowania paradygmatów świadomości historycznej i tożsamości narodowej. Sposób wykorzystania danych fenomenów historycznych w kontrfaktycznej narracji wskazuje często na konkretny kontekst ideologiczny.

Wśród polskich autorów historii alternatywnych przeważają pisarze o poglądach prawicowych²⁰. Jacek Dukaj w eseju o znamionym tytule *Wyobraźnia po prawej stronie* przekonuje, że polska literatura fantastyczna generalnie zdominowana jest przez dyskurs prawicowo-konserwatywny. Źródła tego stanu rzeczy upatruje w pisarskich biografiach, ukształtowanych przez realia PRL. W czasach Polski Ludowej fantastyka przyciągała autorów antykomunistycznych, dając wygodny kostium dla treści, których nie można było wyrazić w sposób dosłowny (stąd rozwój nurtu fantastyki socjologicznej, wyspecjalizowanej w alegorycznych przedstawieniach państwa totalitarnego)²¹. Współcześnie, dzięki nieprzerwanej aktywności tego pokolenia pisarzy, ideologiczny pejzaż polskiej fantastyki pozostał niemal bez zmian, realizując się między innymi w nurcie antypoprawnościowym, fantastyce religijnej, a także historiach alternatywnych. Istnieje również pewna paralela między zjawiskami literackimi a rzeczywistością poli-

¹⁹ Dla uproszczenia niniejszego wywodu będziemy używać terminu „utopia” na oznaczenie utopii pozytywnej, świata doskonałego wedle intencji jego twórców, gdyż przedmiotem artykułu są takie właśnie konstrukcje. Należy tu dopowiedzieć, że uwzględniamy przyjęty powszechnie podział na utopie pozytywne (określane mianem eutopii bądź po prostu utopii) oraz negatywne (dystopie i antyutopie), zdając sobie jednocześnie sprawę z faktu, iż pojęcie utopii bywa używane w roli nadrzędnej kategorii dla obu modeli imaginacyjnych światów. Więcej na ten temat między innymi w opracowaniach: J. Szacki, *Spotkania z utopią*, Warszawa 2000; J. Jarzębski, *Science fiction a polityka (wersja Stanisława Lema)*, [w:] tegoż, *W Polsce, czyli wszędzie. Szkice o polskiej prozie współczesnej*, Warszawa 1992; M. M. Leś, *Fantastyka socjologiczna. Poetyka i myślenie utopijne*, Białystok 2008; A. Juszczak, *Stary wspaniały świat. O utopiach pozytywnych i negatywnych*, Kraków 2014.

²⁰ Zdają sobie sprawę z upraszczającego potraktowania przeze mnie pojęcia prawicowości (odwołującego się do powszechnie przypisywanych jej cech, jak szacunek dla tradycji, religii, autorytetów, istniejącej hierarchii społecznej, patriotyzm, apologia czynu zbrojnego itd.). Takie podejście wydaje się uprawnione w sytuacji, gdy poruszam się w obrębie wyobrażeń zbiorowych i potocznego światopoglądu, stanowiących punkt odniesienia dla analizowanych powieści.

²¹ J. Dukaj, wyd. cyt.

tyczno-społeczną. Jak pisze John Gray, w ostatnich latach obserwujemy rozwój „prawicowej utopii”: „Choć korzenie prawicowego utopizmu sięgają wcześniejszej myśli i polityki, to dopiero upadek komunizmu dał impuls do jego bujnego rozwoju”²². Tezy Graya odnoszą się wprawdzie do zupełnie innego porządku (ideologicznych i quasi-religijnych impulsów rządzących polityką amerykańską ostatnich dekad), jednak trudno nie zauważyć pewnej ogólnej tendencji emancypowania się na nowo dyskursów konserwatywno-prawicowych jako swego rodzaju kontreakcji wobec liberalizującej się kultury, co znajduje odzwierciedlenie w twórczości literackiej, także na gruncie polskim.

Na przykładzie powieści realizujących jeden z najpopularniejszych motywów – czyli alternatywne dzieje Drugiej Rzeczypospolitej – chciałabym pokazać współgranie impulsu utopijnego z różnymi formami wyobraźni społecznej (toposami pamięci zbiorowej, mitologią narodową, mitami historyczno-politycznymi) oraz zarysować analogie strukturalne między utopią a historią alternatywną.

Jak przekonuje Baczek, mitologie narodowe i mity polityczne stanowią „obszar artykułowania się wyobraźni utopijnej”, a utopia i pamięć zbiorowa – pozornie przeciwstawne – w rzeczywistości dopełniają się i korygują²³. Druga Rzeczpospolita jest bez wątpienia mitem historyczno-politycznym oraz *lieu de mémoire*²⁴ świadomości zbiorowej. Warto zauważyć, że mamy tu do czynienia z pewną ciągłością: Druga Rzeczpospolita, zanim stała się mitem współczesnej świadomości historycznej, sama także zrodziła się z mitu. Odzyskanie niepodległości i towarzyszące mu motywacje piłsudczyków stanowiły według Marii Janion jedną z trzech kulminacji paradygmatu romantycznego w XX wieku²⁵. W nowej rzeczywistości politycznej kształtowaniu odrodzonego państwa przyświecała idea kontynuowania mitów przeniesionych z przeszłości, którymi posługiwała się szlachta w okresie staropolskim oraz inteligencja w czasach nowożytnych (mit

²² J. Gray, *Czarna msza. Apokaliptyczna religia i śmierć utopii*, Kraków 2009, s. 53.

²³ B. Baczek, wyd. cyt., s. 15.

²⁴ W rozumieniu Pierre’a Nory, zob. P. Nora, *Między pamięcią i historią: Les lieux de Memoire*, „Tytuł roboczy: Archiwum” 2009, nr 2; a także Roberta Traby: „miejsca pamięci” jako „zarówno realno-historyczne, jak też wymyślone fenomeny historyczne: zdarzenia i miejsca topograficzne, (wyobrażone i rzeczywiste) postaci, artefakty, symbole”, zob. *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*, tom 3: *Paralele*, red. R. Traba, H. Henning Hahn, Warszawa 2012, s. 11.

²⁵ M. Janion, *Czy będziesz wiedział, co przeżyłeś*, Warszawa 1996, s. 10–11.

romantyczny, heroiczny, powstańczy, mesjanistyczny itp.)²⁶. Projekt restytucji Rzeczypospolitej opierał się z jednej strony na modernizacji, z drugiej zaś na myśleniu anachronicznym:

W przekonaniu piłsudczyków nowoczesna Polska mogła istnieć w XX stuleciu tylko jako państwo obdarzone statusem analogicznym do państwa staropolskiego oraz podmiot kontynuujący w stosunkach wewnętrznych i w środowisku międzynarodowym misję odziedziczoną po Rzeczypospolitej Obojga Narodów²⁷.

Wynikało to z założenia o jedności dziejowej, z przeświadczenia, iż historia prowadzi metafizyczny dialog z rzeczywistością, a mity pełnią rolę pośredniczącą między przeszłością, teraźniejszością i przyszłością: „tworzone w procesie historycznym, kształtowały bieżącą działalność polityczną, wpływając na przyszły rozwój wydarzeń”²⁸. Koncepcja Drugiej Rzeczypospolitej, budowana na bazie połączenia polityki z aktywnością mitotwórczą, nosiła cechy projektu utopijnego: jej autorzy uważali, że są „obdarzeni stygmatem wyjątkowości, polegającym na zdolności działania na dwóch płaszczyznach: rzeczywistej (teraźniejszej) i wiecznej (legendarnej, historycznej). Byli przekonani, że mogą nie tylko zmieniać rzeczywistość polityczną zgodnie z własnymi projektami, ale również tworzyć nową jakość w dziejach”²⁹.

Po śmierci Piłsudskiego i w obliczu zbliżającego się zagrożenia wojennego sanatorzy podtrzymywali legendę Marszałka, postulując realizację jego ideowego i politycznego testamentu (poczucie historycznej odpowiedzialności wobec przyszłych pokoleń, teoria dwóch wrogów i konieczność przebudowy systemu powiązań międzypaństwowych w Europie Środkowo-Wschodniej, idea federacyjna, koncepcja międzymorza, ruch prometejski itd.)³⁰. Retoryce piłsudczyków służyła

²⁶ W. Paruch, *Mit Rzeczypospolitej w piłsudczykowskiej myśli politycznej. Między wiedzą historyczną a wizją polityczną*, [w:] *Mity historyczno-polityczne, wyobrażenia zbiorowe, polityka historyczna*, red. E. Ponczek i A. Sepkowski, Toruń 2010, s. 320.

²⁷ Tamże, s. 325.

²⁸ Tamże, s. 320–321.

²⁹ Tamże, s. 322.

³⁰ A. Adamczyk, „*Epoka geniuszu Komendanta*”. *Miejsce argumentacji historycznej w próbach kreowania politycznej rzeczywistości w myśli obozu piłsudczykowskiego po 1939 roku*, [w:] *Mity historyczno-polityczne...*, wyd. cyt., s. 331–336.

zatem idealizacja przeszłości, afirmacja „epoki geniuszu Komendanta”. Konieczność trwania przy myśli politycznej Piłsudskiego argumentowano tym, że „była to jedyna idea, której realizacja doprowadziła do odzyskania niepodległości, a po 1918 roku do stworzenia podwalin nowoczesnego państwa”³¹. Tak wypracowana wizja Drugiej Rzeczypospolitej stanowi dziś pewien kompleks historyczno-mityczny, do którego odwołują się historie alternatywne zorientowane na ewokację doskonałego świata przeszłości.

Krótki żywot niepodległego państwa stanowi fantazmatyczny stan idealny, który w allohistorycznej narracji zostaje rozciągnięty na całą dwudziestowieczną historię Polski, stając się gwarantem jej pomyślnego rozwoju i silnej pozycji międzynarodowej. Do rozwidlenia ścieżek historii dochodzi zwykle na skutek odmiennego rozstrzygnięcia II wojny światowej bądź jej całkowitego usunięcia z dziejów. W powieści *I w następnym dniu* Macieja Lepianki polski zamachowiec zabija Hitlera w 1934 roku i do wojny nie dochodzi, w *Burzy* Macieja Parowskiego Polska triumfuje w kampanii wrześniowej i wychodzi z wojny jako główny zwycięzca, w scenariuszach symulowanych przez Marcina Wolskiego (powieści: *Alterland*, *Wallenrod* i *Mocarstwo*) o sukcesie Rzeczypospolitej decyduje albo udany zamach na Hitlera w Wilczym Szańcu, albo wydłużenie życia marszałka Piłsudskiego i polsko-niemiecki sojusz w 1939 roku. Ogólnie rzecz biorąc, wszystkie te scenariusze sprowadzają się do wytworzenia warunków, w których II RP mogłaby istnieć nieprzerwanie. Scenariusze historii alternatywnej stanowią swego rodzaju ekwiwalent eksperymentu naukowego, służą rozważaniom historiozoficznym i politologicznym: są sposobem na „wypróbowywanie” różnych niezrealizowanych koncepcji politycznych oraz symulowanie określonych warunków, systemów władzy itd. – stąd ich pokrewieństwo z utopią.

Historie alternatywne eksplorują i projektują przeszłość, a nie przyszłość, lecz wbrew pozorom nie wyklucza ich to z kręgu wyobrażeń utopijnych, a być może sytuuje bliżej źródeł utopii. Jak pisze John Gray:

W ciągu dziejów myśl o doskonałym społeczeństwie nieustannie nawiedzała ludzkość w wielu różnych kulturach. Przy czym owego społeczeństwa nie wyobrażano sobie jako ideału osiągalnego kiedyś w przyszłości, ale jako utra-

³¹ Tamże, s. 332.

cony raj. W starożytności Platon umiejscowił swą republikę w przedhistorycznym Złotym Wieku. Jeszcze dwa stulecia temu idealne społeczeństwa sytuowano w bezpowrotnie utraconej przeszłości albo w odległych miejscach nieistniejących na żadnych mapach³².

Byłyby więc historie alternatywne rodzajem utopii regresywnej³³, o wymiarze nostalgicznym i eskapistycznym („Utopizm był pierwotnie koncepcją wycofania się ze świata” – dodaje Gray).

Czasy Drugiej Rzeczypospolitej stanowią w powieściach obiekt nostalgii, co przejawia się w pieczołowitej rekonstrukcji kolorytu epoki, precyzyjnie i szczegółowo odmalowanej topografii międzywojennej Warszawy, a także podtrzymywaniu klimatu retro, nawet jeśli akcja utworu toczy się na przykład w latach dziewięćdziesiątych XX wieku. Autorzy eksponują elementy dawnej zabudowy stolicy (na przykład kawiarnia „Adria”, Pałac Brühla, Dolina Szwajcarska, Dom Mody Hersego), czyniąc je scenerią działań bohaterów. Warszawa jest niemal wyłączną przestrzenią miejską eksploatowaną w historiach alternatywnych. Autorzy wyzyskują jej historyczny potencjał i status miasta-mitu, zakodowany w świadomości zbiorowej i literaturze od czasów romantyzmu:

Nie było i nie ma w pejzażu warszawskim [...] dosłownie ani jednej rzeczy: budowli, ulic, placów, pomników, która byłaby pozbawiona dodatkowych konotacji. Nie było nigdy w tym pejzażu rzeczy emocjonalnie neutralnych, «moralnie obojętnych». Przeciwnie, był to zawsze krajobraz opanowany w całości, w najdrobniejszych swych szczegółach, przez sferę znaczeń niedosłownych, symbolicznych. Warstwa skojarzeń, treści naddanych i wtórnych przysłania obraz rzeczywistości³⁴.

Co więcej, idealizowana mocą nostalgii Warszawa jest często przestrzenią wyłączoną, autonomiczną, samowystarczalną, ma – niczym utopia – strukturę zamkniętą i totalną.

Stolica pozostaje mekką artystów i literatów. Do panteonu twórców przedwojennych dołączają postacie nowe bądź te, którym w rzeczywistości nie było dane przeżyć wojny, na przykład Krzysztof Ka-

³² J. Gray, wyd. cyt., s. 30–31.

³³ Tego pojęcia używam za Teresą Walas, zob. T. Walas, *Zmierzch paradygmatu – i co dalej?*, „Dekada Literacka” 2001, nr 5/6.

³⁴ J. Świąch, *Pieśń niepodległa*, Warszawa 1982, s. 106.

mil Baczyński (postać pojawiająca się w historiach alternatywnych najczęściej). W alternatywnej rzeczywistości lat sześćdziesiątych w *Alterlandzie* na jednym afiszu widnieją gwiazdy starego i nowego porządku (Hemar i Dymśa, Ordonówna i Kwiatkowska), w „Zajeździe Artystycznym” gromadzi się towarzystwo złożone z Iwaszkiewicza, Lechonia, Tuwima, Słonimskiego, Gombrowicza, Miłosza i Baczyńskiego. Postacie literackiego parnasu pojawiają się również w *Mocarstwie*, w którym najmodniejszym warszawskim lokalem jest nadal „Mała Ziemiańska”. Najpełniejsza galeria nietuzinkowych postaci pojawia się w *Burzy*, opisującej środowisko literacko-artystyczne triumfującej Warszawy lat czterdziestych (Skamandryci, Gombrowicz, Witkacy, Schulz, Irzykowski, Baczyński i wielu innych).

Wymiar nostalgiczny zostaje jednak uzupełniony wątkami modernizacyjnymi. Warszawa lat sześćdziesiątych w *Alterlandzie* Wolskiego czy lat dziewięćdziesiątych w utworze Lepianki jest nowoczesną metropolią, z kilkoma liniami metra, mnóstwem szklanych drapaczy chmur i ogromnych kompleksów handlowych:

Dla Barbary, urodzonej warszawianki, to było naturalne środowisko: centrum handlowe, jak rak rozrastające się i nieujarzmione jak rak, wymykające się spod kontroli najznakomitszych lekarzy. Ognisko nowotworu mieściło się zaraz na początku Marszałkowskiej, nieopanowany rozrost ulegał zahamowaniu w okolicach placu Bankowego³⁵.

Szedł teraz najślynniejszymi w Europie uliczkami, wzdłuż wielkich szyb wystawowych najznakomitszych krawców, szewców, kuśnierzy i kaletników. Misternie podświetlone obrazy i rzeźby zdradzały smak i gust wybrednej klienteli – zabezpieczone pancernym szkłem i alarmami salony galerii krzyczały o wspaniałości czasów, w których przyszło żyć³⁶.

Bohater *Alterlandu*, który na skutek zakrzywienia czasoprzestrzennego trafia do alternatywnej rzeczywistości, jest oszołomiony i zachwycony realiami Drugiej Rzeczypospolitej:

Obok wysokościowców Muranowa i zachowanej w większości secesyjnej zabudowy z przełomu wieków w Śródmieściu, szczególnie przykuwały jego wzrok śmiałe rozwiązania komunikacyjne. Podziwiał ośmiopasmową auto-

³⁵ M. Lepianka, wyd. cyt., s. 40.

³⁶ Tamże, s. 66.

stradę, biegnącą dawną ulicą Marchlewskiego – dziś generała Sosnowskiego – i wielopiętrowy węzeł z nową trasą W-Z (aktualnie Solidarności Międzynarodowej), która zniknęła w tunelu już na wysokości gmachu Sądów na Lesznie, by wynurzyć się dopiero nad Wisłą i połączyć z zachowanym wiaduktem Pauzera, spływającym Nowym Zjazdem z placu Zamkowego. Doliczył się co najmniej czterech nowych mostów, a na horyzoncie zauważył krąg miejskiej obwodnicy. Momentami czuł się, jakby frunął nad miastem, będącym syntezą nowoczesności i międzywojnia, bez najmniejszych śladów PRL... Miłe to było wrażenie!³⁷

W każdej z powieści konsekwentnie pojawia się motyw „feerii barw”, która hipnotyzuje bohaterów. Chodzi oczywiście o reklamy, bilbordy i neony obecne w przestrzeni miejskiej, symbolizujące kapitalizm i konsumpcyjny raj, skontrastowane z równie symboliczną szarością Polski Ludowej:

Energicznym szarpnięciem rozsunął story. Przez moment łudził się, że zobaczy szare, smutne miasto o zmierzchu, z rzadka tylko oświetlone latarniami ulicznymi. Nic z tego. Poraziła go feeria świetlna. Orgia neonów, pulsujące reklamy. Świetliste strumienie aut w kanionach ulic. Olbrzymia butelka coca-coli na dachu wieżowca „Lithuanii” i animowany Lewiatan na gmachu Towarzystwa Przemysłu i Handlu³⁸.

W historii alternatywnej, tak jak w klasycznej utopii, niezwykle istotne jest porównywanie świata idealnego i rzeczywistego, „ćwiczenie wyobraźni społecznej”, jak określiliby to Baczek. Darko Suvin, definiując gatunek historii alternatywnej, stwierdza:

Historia alternatywna może być identyfikowana jak ta forma science fiction, w której alternatywne umiejscowienie (w czasie, przestrzeni), dzielące materialne i przyczynowe prawdopodobieństwo ze światem pisarza, jest użyte, aby wyrazić różne możliwe rozwiązania społecznych problemów, problemów będących wystarczająco ważnymi, by wymagały alteracji w ogólnej historii opowiadanego świata³⁹.

Fredric Jameson, który analizuje strategię budowania utopii na przykładzie znanych powieści *science fiction*, zwraca uwagę, że są one zakorzenione w rzeczywistości i stanowią pewien heterogeniczny

³⁷ M. Wolski, *Alterland*, wyd. cyt., s. 228.

³⁸ Tamże, s. 300.

³⁹ D. Suvin, wyd. cyt., s. 149.

konstrukt, „chimerę” złożoną z istniejących już przedstawień⁴⁰. W historiach alternatywnych w jeszcze większym stopniu mamy do czynienia z wyzyskaniem relacji między światem rzeczywistym a wyobrażonym. Historia alternatywna niczym negatyw historii autentycznej oświetla jej wątki, podobnie jak utopia stosuje figurę odwrócenia. W przypadku analizowanego przeze mnie motywu jest to tym bardziej widoczne, że rewersem wspaniałej Drugiej Rzeczypospolitej są czasy PRL. Polskie historie alternatywne skoncentrowane wokół II wojny światowej i historii najnowszej mają silną wymowę antykomunistyczną. Pamięć nazizmu i Holokaustu wyraźnie ustępuje tu wspomnieniu o radzieckiej agresji, a podstawowym elementem powieściowego „naprawiania” historii jest usunięcie z dziejów epizodu Polski Ludowej. Stąd ewokacja międzywojnia skupia się na tych elementach rzeczywistości, które na zasadzie odwrócenia odpowiadają analogicznym motywom pamięci o PRL. Wizja wspaniałej, przedwojennej zabudowy warszawskiego Śródmieścia budzi kontrastowe skojarzenie z dominującym w miejskim pejzażu Pałacem Kultury, rozwój gospodarczy kapitalistycznej II RP ze stagnacją i epoką „braków” Polski Ludowej, dominacja środowisk inteligenckich ze złamanymi karierami i losami w PRL, panteon modernistycznych twórców ze sztuką pod dyktando socrealizmu itd.

Podczas gdy utopia używa do prezentacji swojego świata formuły imaginacyjnej podróży, historie alternatywne posługują się wynalazkiem podróży w czasie lub motywem światów równoległych i możliwością przenikania bohaterów między wymiarami (koncept „zerwania czasoprzestrzennego” umożliwia uczynienie obserwatorem bohatera z zewnątrz, ze świata niedoskonałego⁴¹). Ontologia świata alternatywnego motywowana jest naukowymi lub quasi-naukowymi teoriami: teorią względności Alberta Einsteina, teorią wieloświata Hugh Everetta, czy koncepcją wielości rzeczywistości Leona Chwistka, które pojawiają się w utworach w formie metadyskursu. Alternatywna rzeczywistość i zasady nią rządzące nie wymagają zwykle eksplicytnego opisu, ale raczej ukazywane są pośrednio, głównie poprzez topografię. Przedstawione obiekty zabudowy i przestrzeni miejskiej Warszawy dostarczają informacji na temat tego, co mogło się wydarzyć lub też co się nie wydarzyło w tej wersji dziejów. Stąd ważnym elementem

⁴⁰ F. Jameson, wyd. cyt., s. 29.

⁴¹ B. Baczek, wyd. cyt., s. 105.

fabuły są liczne przechadzki bohaterów po mieście, stanowiące rodzaj ekspozycji, wprowadzenia do świata przedstawionego utopii. Historie alternatywne, podobnie jak *science fiction* i utopia, są w dużej mierze „gatunkiem przestrzennym”.

Ważnym wyróżnikiem doskonałej rzeczywistości jest emanująca z miejskiego pejzażu polskość. Próżno szukać tu zagranicznych marek aut, firm, sklepów, gdyż wszystko, co najlepsze, jest pochodzenia rodzimego. Pomyślność kraju wynika z wykorzystania potencjału narodowego. Wielokrotnie podkreślona zostaje wyjątkowość polskiego narodu. Autorzy nawiązują tym samym do nowożytnego mitu narodowego, koncentrującego się wokół wyobrażeń Państwa-Narodu: „Jest to kraj *inny*, jednocześnie rzeczywisty i przetworzony przez wyobraźnię, kraj, w którym żyje społeczeństwo różne od wszystkich pozostałych”⁴².

Wspaniałe realia II RP ukazane zostają jako konsekwencja systemu podtrzymującego dawne hierarchie i wartości. Nadal obowiązują tytuły szlacheckie, najważniejsze funkcje w państwie i najbardziej prestiżowe zawody wykonują przedstawiciele inteligenckiej elity. Działalność naukowców i wykwalifikowanej kadry specjalistów różnych dziedzin przyczynia się do dynamicznego rozwoju cywilizacyjnego. Państwem rządzą prawdziwi mężowie stanu, rekrutujący się spośród dawnych bohaterów. W *Mocarstwie* urząd prezydenta sprawuje między innymi generał Maczek, czy Tadeusz Zawadzki, w *Alterlandzie* premierem zostaje Władysław Anders. Mimo wielu lat pokoju wciąż żywy jest duch patriotyzmu i gotowość do poświęceń dla ojczyzny. Nad bezpieczeństwem państwa dyskretnie czuwa słynna „dwójka” – wywiad wojskowy Rzeczypospolitej. W *Mocarstwie* warunkiem budowania silnego państwa i utrzymania pozycji hegemonu jest sojusz sanacji z endecją, zaprojektowany niegdyś przez Piłsudskiego, rządy dyktatorskie w okresach niepokoju i zagrożeń zewnętrznych, a następnie uchwalenie konstytucji wprowadzającej silną władzę wykonawczą. Pomyślność kraju jest więc konsekwencją realizowania testamentu Piłsudskiego⁴³. Postać Marszałka funkcjonuje tu jako Utopus, założyciel i fundator doskonałego świata II RP, co koresponduje zresztą z rzeczywistym utrwalaniem legendy Piłsudskiego, na przy-

⁴² Tamże, s. 129.

⁴³ Oczywiście należy tu dopowiedzieć, że postać Józefa Piłsudskiego, wywodzącego się z tradycji socjalistycznej, została w pewnym sensie zawłaszczona przez prawicę i funkcjonuje dziś jako jeden z jej mitów.

kład poprzez nazywanie go w oficjalnych dokumentach „Wskrzesicielem Niepodległości Ojczyzny” i „Wychowawcą Narodu”⁴⁴.

Doskonała kondycja państwa jest wynikiem ciągłości dziejowej, utrzymaniem prawidłowego kursu historii rozpoczętego po 1918 roku, który w rzeczywistości został zaburzony przez epizod komunistyczny (w alternatywnej Polsce nie ma miejsca dla komunistów, wszyscy przebywają w Berezie Kartuskiej). Jak pisze Jameson, warunkiem stworzenia utopii jest usunięcie ze świata określonego zła czy nieprawidłowości⁴⁵. W polskich historiach alternatywnych owym złem jest komunizm. II wojna światowa jest w tej optyce przede wszystkim wydarzeniem markującym kres przedwojennych realiów. Nie tylko hitlerowska agresja i okupacja jest narodową tragedią, ale przede wszystkim rozstrzygnięcie wojny – znalezienie się Polski w radzieckiej strefie wpływu na kilka dekad. To właśnie następstwa powojennego podziału świata i sytuacja Polski pod komunistycznym jarzmem jest właściwym obiektem alteracji historii. Antykomunistyczna wymowa współgra zaś z ożywianiem mitu Drugiej Rzeczypospolitej.

Ponieważ wizja idealnego świata dostarcza pretekstu do komentowania aktualnej rzeczywistości, utopie mogą wzbogacać się o wymiar satyryczny. Podobnie jest w historiach alternatywnych, w których figura odwrócenia działa w sposób ostentacyjnie aluzyjny. Pewne motywy w sposób jednoznaczny odwołują się do niedostatków naszej rzeczywistości, na przykład w powieści *Lepianki* polska reprezentacja piłkarska wygrywa Mistrzostwa Świata, kraj spowija się nowoczesnych autostrad, a jeden z bohaterów wypowiada kwestię: „Panie, polska kolej, policja i poczta to potęga, dzieci w Afryce wiedzą, że nie ma nic doskonalszego na świecie”⁴⁶.

Wspólne dla konstrukcji światów utopii i historii alternatywnej są redukcjonizm i myślenie życzeniowe. Wizja II RP w prezentowanych powieściach bez wątpienia grzeszy wieloma uproszczeniami w sferze symulacji warunków politycznych, ekonomicznych i społecznych, a także w kwestii skoordynowania tych trzech aspektów funkcjonowania państwa. Dzieje się tak dlatego, że tworzywem owej wizji jest nie tyle sama materia historii, ile historyczne mity projekcyjne, zaś motywacja historii alternatywnej nie wynika wyłącznie z chęci eks-

⁴⁴ Zob. Z. Szczerek, *Rzeczpospolita Zwycięska. Alternatywna Historia Polski*, Kraków 2013.

⁴⁵ F. Jameson, wyd. cyt., s. 13.

⁴⁶ M. Lepianka, wyd. cyt., s. 142.

ploracji przeszłości, ale raczej z ewokacji tych jej składników, które dobrze służą potrzebom kompensacyjnym i pozytywnej samoidentyfikacji.

W wersji historii prezentowanej w powieściach Polska zachowuje swoje terytorium w granicach przedwojennych (jest to kreacja „fantomowego terytorium” na bazie współczesnych fantazmatów dotyczących przestrzeni, głównie mitu Kresów oraz mitu Międzymorza) oraz wyrasta na europejskie mocarstwo, z którym pozostałe kraje muszą się liczyć. Dzieje się tak na skutek osłabienia dwóch największych wrogów – Niemiec i Rosji. Państwa te przeżywają rozpad i kryzys, zostają upokorzone, niejako ukarane za swoje wielowiekowe przewinienia względem Polski. Ta zaś staje się strażnikiem europejskiego ładu, centrum politycznym, gospodarczym i kulturalnym, a także depozytariuszem wartości i standardów moralnych. Często dominuje również nad państwami Zachodu.

Wymowa historii alternatywnych jest zatem następująca: doskonały świat to taki, w którym Rzeczpospolita rozdaje karty i dyktuje warunki, wypełniając wreszcie swoje dziejowe posłannictwo. To taka wersja Polski, która znajduje legitymizację w porządku symbolicznym, wciela w życie mity, funkcjonuje w sferze narodowego imaginarium. To Polska zanurzona w utopii.

Bronisław Baczko pisze:

W niektórych epokach utopie stanowią zjawisko marginalne i odosobnione. W innych twórczość utopijna się nasila. Kiedy liczba tekstów utopijnych rośnie, powstaje szczególnie związek między utopiami a strukturami mentalnymi i kluczowymi ideami danego okresu. Utopie łączą wówczas liczne i złożone stosunki z koncepcjami filozoficznymi, literaturą, ruchami społecznymi, prądami ideologicznymi, symboliką zbiorową i wyobraźnią zbiorową. Granice utopii stają się coraz bardziej ruchome, ponieważ sama ona podlega społecznej i kulturalnej dynamice⁴⁷.

W obliczu pewnego przesilenia myśli utopijnej po 1989 roku oraz migracji utopii na prawicę, o czym pisze Gray, być może należałoby widzieć w historiach alternatywnych utopie swoich czasów, które wyczerpawszy potencjał przekształcania świata i budowania lepszego jutra, zwracają się ku przeszłości, szukając w niej, na zasadzie nostalgicznej retrospekcji, paradygmatu świata doskonałego.

⁴⁷ B. Baczko, wyd. cyt., s. 91.

THE PAST IDEOLOGICALLY DESIGNED – ALTERNATE HISTORIES
IN THE SERVICE OF RIGHT-WING UTOPIA

ABSTRACT

The article is an attempt to put novels of the alternate history genre in the wide frame of utopian thought. The key to the interpretation of alternate histories is the identification of strategies revealing affinity with science fiction and utopia: ontological and epistemological concepts, structural similarities, political and historiosophical conceptions. The psychology of fabricating utopia, focused on collective desires is similar to psychology of creating alternate histories, which reveals mechanisms of collective memory. On the example of few works it is shown how an utopian impulse harmonizes with other forms of social imagination (like: national myths, historical myths, ideology, collective memory).

KEY WORDS

alternate history, utopia, myth, collective memory, ideology

BIBLIOGRAFIA

1. Adamczyk A., „Epoka geniuszu Komendanta”. *Miejsce argumentacji historycznej w próbach kreowania politycznej rzeczywistości w myśli obozu piłsudczykowskiego po 1939 roku*, [w:] *Mity historyczno-polityczne, wyobrażenia zbiorowe, polityka historyczna*, red. E. Ponczek i A. Sepkowski, Toruń 2010.
2. Baczek B., *Wyobrażenia społeczne. Szkice o nadziei i pamięci zbiorowej*, Warszawa 1994.
3. Czapliński P., *Szczątki utopii. Późna nowoczesność i wymyślanie przyszłości*, [w:] *Nowe dwudziestolecie (1989–2009). Rozpoznania, hierarchie, perspektywy*, red. H. Gosk, Warszawa 2010.
4. Dukaj J., *Wyobrażenia po prawej stronie*, [online] <http://ksiazki.wp.pl/page,4,tytul,Wyobraznia-po-prawej-stronie-czesc-pierwsza,wid,11169,felieton.html> [dostęp: 25.11.2013].
5. Ferguson N., *Virtual History: Towards a 'chaotic' theory of the past*, [w:] *Virtual History*, ed. N. Ferguson, London 2011.
6. Gray J., *Czarna msza. Apokaliptyczna religia i śmierć utopii*, Kraków 2009.
7. Hellekson K., *The Alternate History: Refiguring Historical Time*, Kent 2001.
8. Jameson F., *Archeologie przyszłości. Pragnienie zwane utopią i inne fantazje naukowe*, tłum. M. Płaza, M. Frankiewicz, A. Miszk, Kraków 2011.
9. Janion M., *Czy będziesz wiedział, co przeżyłeś*, Warszawa 1996.
10. Lepianka M., *I w następnym dniu*, Warszawa 1996.
11. Nora P., *Między pamięcią i historią: Les lieux de Memoire*, „Tytuł roboczy: Archiwum” 2009, nr 2.

12. Parowski M., *Burza. Ucieczka z Warszawy 40'*, Warszawa 2010.
13. Paruch W., *Mit Rzeczypospolitej w piłsudczykowskiej myśli politycznej. Między wiedzą historyczną a wizją polityczną*, [w:] *Mity historyczno-polityczne, wyobrażenia zbiorowe, polityka historyczna*, red. E. Ponczek i A. Sepkowski, Toruń 2010.
14. *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*, tom 3: *Paralele*, red. R. Traba, H. Henning Hahn, Warszawa 2012.
15. Renouvier Ch., *Uchronie (l'utopie dans l'histoire): Esquisse historique apocryphe du développement de la civilisation europeene tel qu'il n'a pas ete, tel qu'il aurait pu etre*, Paris 1876.
16. Rosenfeld G., *The World Hitler Never Made. Alternate History and The Memory of Nazism*, New York 2011.
17. Stableford B., *Alternate Worlds*, [w:] *Encyclopedia of Science Fiction*, ed. J. Clute and P. Nicholls, New York 1993.
18. Suvin D., *Victorian Science Fiction: The Rise of the Alternative History Sub-Genre*, "Science Fiction Studies" 1983, Vol. 10.
19. Szczerek Z., *Rzeczpospolita Zwycięska. Alternatywna Historia Polski*, Kraków 2013.
20. Święch J., *Pieśń niepodległa: model poezji konspiracyjnej 1939–1945*, Warszawa 1982.
21. Walas T., *Zmierzch paradygmatu – i co dalej?*, „Dekada Literacka” 2001, nr 5/6.
22. Winthrop-Young G., *Fallacies and Tresholds: Notes on the Early Evolution of Alternate History*, "Historical Social Research" 2009, Vol. 34, No. 2, s. 99–117.
23. Wolski M., *Alterland*, Warszawa 2005.
24. Wolski M., *Mocarstwo*, Poznań 2012.
25. Wolski M., *Wallenrod*, Poznań 2012.

Magdalena Górecka – e-mail: magda_goreck@wp.pl